

Таїсія Зарецька (Київ)

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО СТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ В УСРР

Національна політика радянської влади по відношенню національних меншин мала декілька напрямків, один з них – створення національних районів. Стратегія світової революції потребувала національної тактики її забезпечення. Національні утворення у вигляді національних районів повинні були створювати підготовчі полігони для нових комуністичних країн в Європі.

Ідея створення польських національних районів в УСРР біля кордону з Польщею як бази просування соціалістичної революції на захід належала комуністам Феліксу Кону та Юліану Мархлевському, яку вони висловили ще на початку 20-х років на одному з конгресів Комінтерну. Радянська пропаганда знайшла гучне гасло для польського національного району «наша польська республіка рад», а містечко Довбиш (пізніше Мархлевськ) красномовно символічно іменувалося «польською радянською столицею».

Українська історіографія проблеми створення та існування польського національного району в УСРР представлена дослідженнями Г.Сторонського, А.Кондрацького, Т.Єременко (Зарецької)¹ та інших. Польська історіографія проблем Мархлевського району представлена статтями розділами збірників та монографій², серед яких треба відзначити монографію М.Іванова про поляків в СРСР у 1921–1939 рр. – «Перший покараний народ», яка вийшла в Польщі у 1991 р.³. На час першого видання ця праця відрізнялася найбільш повним та солідним дослідженням заявленої проблеми, і хоча події в Україні вплетені в загально сюжетну канву історії СРСР, долі польського населення в Україні приділено багато уваги. Зокрема польському національному району у 1920-ті роки присвячений окремий розділ «Радянська Мархлевщина» («Marchlewszczyzna Radziecka»). Так само Я.Купчак у своїй монографії⁴ польський район відокремлює в розділ.

Національні адміністративно-територіальні одиниці створювалися на основі постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і сілрад», якою визначалася норма для національного району – 10 тисяч осіб. Того ж року було прийнято рішення про створення польського національного району. Спочатку це викликало у польського населення певний ентузіазм.

Для реалізації ідеї створення польського національного району з Росії у Волинську губернію, а також Білорусію (на її території також було створено польський національний район імені Дзержинського) на землі колишніх польських маєтків було переселено більш як 30 тисяч польських родин⁵. Перед реалізацією проекту була проведена велика підготовча робота, обстежено 150 населених пунктів у Житомирській окрузі, де переважало польське населення. Для організації цієї роботи до Житомирської округи був направлений керівник

Польської секції ЦК національних меншин ВУЦВК Ян Саулевич, який у звіті «По справі організації польського національного району» дав його докладну характеристику. Він обстежив 150 населених пунктів. У звіті з цього питання, який написаний російською мовою, він зауважував, що район розташований далеко від залізниці, а саме «у середині трикутника гілок Бердичів – Шепетівка, Шепетівка – Новгород-Волинськ та шосе Новгород-Волинськ – Житомир». Цитуємо мовою оригіналу: «Местность запущена в отношении благоустройства и экономических мероприятий даже на фоне общей отсталости Волыни по сравнению с другими губерниями. ... Село Долбыш представляет из себя поселение хуторского типа, центром которого является фарфоровый завод. Без экстренной помощи в строительстве ни району, ни округе не обойтись. При условии отпуска средств можно возле завода строить центр будущего местечка»⁶.

Район не мав телефонного та телеграфного зв'язку і взагалі за офіційною оцінкою був економічно відсталим. Щодо культурно-освітнього життя відзначалося, що частина поляків (заможні) дуже добре володіла польською літературною мовою, а у бідних родинах у побуті поряд з польською використовувалася українська мова, навіть українське та єврейське населення польських сіл дуже добре розмовляло польською мовою. Національних конфліктів у районі не спостерігалося, а у бідняцьких родинах мали місце змішані шлюби. Не розділяли українців й поляків і різні релігії. Поляки, в яких була дуже розвинута національна самосвідомість, вимагали створення національних шкіл та інших організацій, хоча при опитуванні виявилось, що багато з них не вірили, «як це українці дозволять мати полякам свій район»⁷.

У селі Биківка відбулася нарада представників населених пунктів майбутнього польського району, де вони у дусі радянської демократії одностайно проголосували за його створення. Після ретельного обстеження місцевості постановою малої президії ВУЦВКа (протокол № 10/215 п. 22 від 1925 р.) польський національний район було вирішено створити на базі Довбишанського району Житомирської округи Волинської губернії. Він формувався виключно з польських сіл, селищ, хуторів, розташованих вздовж кордону з Польщею.

До складу польського національного району були включені польські сільські ради: з Новоград-Волинського району – Чернецько-Слобідську з трьома населеними пунктами, де проживали 2 370 осіб, з яких 2 051 осіб (86 %) були польської національності, 264 – українців і 55 – німців; Владенську сільраду з 4 селами і 1 008 осіб населення, з яких 47 % були поляками); з Баранівського району – 7 сільрад; Кам'яно-Бродську з населеними пунктами, де поляки становили 34 %; Тартамівську сільраду з 5 селами (61 % польського населення), Любарсько-Гутську сільську раду з 3 населеними пунктами, де мешкали 93 % поляків, Турівську сільську раду, яка охоплювала 5 населених пунктів з 94 % польського населення; Мар'янівську сільраду з 4 населеними пунктами, де поляків було 81 %; Явненську сільраду у складі 4 населених пунктів, 63 % населення яких було польське, Гуго-Жаборицьку сільраду з 3 населеними

пунктами (74 % польського населення). До польського національного району приєднувалися також 5 польських сільрад з Пулинського району, 5 – з Чуднівського, 2 – з Маріупольського⁸.

При визначенні національності мешканців території майбутнього району представники радянської влади до поляків автоматично зараховували всіх римо-католиків, це робилося з метою збільшення відсотку польського населення. Адже, за даними досліджень польського історика М.Іванова, на території УСРР тільки 55 відсотків римо-католиків були польської національності⁹.

Спочатку до Довбишанського польського району було включено 26 сільських рад, які охоплювали 96 населених пунктів, де було 7 557 дворів. Населення дорівнювало 40 577 осіб, з яких 28 336 осіб (68,9 %) були поляками, 8 098 осіб (20,4 %) – українцями, 2 005 осіб (7,1 %) – німцями, 1 319 осіб (3,3 %) – євреями¹⁰.

Польський національний район постійно зростав, його територія збільшувалася, з 1925 по 1932 роки до нього приєдналися нові населені пункти. У 1926 р. площа району становила 620 квадратних верст, там проживали 42 061 мешканців, з яких 30 907 були польської національності. У 1930 р. площа району дорівнювала 660 км², а населення налічувалося 43 тис. осіб. В 1931 р. населення зросло на 6 424 осіб У 1932 р. Мархлевський район увійшов до складу новоутвореної Київської області. У 1933 р. площа району збільшилася до 856,4 км², а населення – до 54 319 осіб¹¹. Більша його частина мешкала на селі, розселення переважно було хутірським.

У 1925–1926 рр. сільське господарство польського національного Мархлевського району характеризує таблиця¹²:

Характеристики	В середньому по Волинській окрузі	По Мархлевському району
Десятин землі на 1 господарство	4,7	3,8
Відсоток засіву пропашних та інтенсивних культур	–	14,2
Всього худоби на 100 господарств	268	24,5
Всіх сільських господарських машин	208	159
Відсоток господарств, що орендують землю	1,9	0,3
Відсоток господарств, що здають землю в оренду	2,4	2,3
Відсоток господарств, що наймають робочу силу	4,7	3,5
Відсоток господарств, що відчужують робочу силу	293	41,2

На території району діяли 7 промислових підприємств. У Кам'яному Броді працювали порцеляновий завод з 174 робітниками та газовий млин, у селі Тартак – смолокурний завод, у Довбишах – порцеляновий завод з 224 робітниками. У Новому Заводі працювали паровий млин і лісопильний завод, у Биковці – скляний завод з 320 робітниками, у Дубниках – кустарний шкіряний завод та черепично-цементна майстерня. Базари та ярмарки, які проводилися кожного тижня у Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці, Биковці та Прутівці, збирали багато людей з навколишніх населених пунктів. У Кам'яному Броді та Биковці діяла споживча кооперація, у Мар'янівці, Соболівці, Вілах та Жаборицькій Гуті діяла сільськогосподарська кооперація¹³. Дрібну промисловість представляло 101 підприємство, з яких 98 були слюсарно-токарні. Працювало 136 вітряних млинів і 16 маслобоєн.

Довбишанський порцеляновий завод існував у районі з 1840 р., після війни і революції відновив свою роботу у 1922 р. Його особливістю було те, що 32 відсотка робітників були селянами, які ще й обробляли власні земельні ділянки, 70 відсотків працюючих мешкали у власних будинках¹⁴.

Під час формування району мешканці були об'єднані у 15 релігійних общин. Діяли католицькі костьоли в Новому Заводі, Полосківці та Чернецькій Слободі, 4 каплиці – у Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці і Чернецькій Слободі. Католицькі костьоли у Довбиші, Баранівці, Романові та інші були вже до цього часу радянською владою зачинені. Замість християнської віри радянська влада полякам настирливо насаджувала войовничий атеїзм.

У районі працювало 15 шкіл, з них 19 – польських, 3 – українські, 1 – німецька та 1 – українсько-польська. Польські школи діяли в Довбишах, Адамівці, Мар'янівці, Биковці, Новому Заводі, Соболівці, Полостівці, Дзикунці, Тартані, В'юнках, змішана українсько-польська школа працювала у селі Тетерці¹⁵.

У Довбишанському районі з 309 членів сільських рад 169 осіб були поляками, 92 особи – українцями, 32 представника – німці та 15 осіб інших національностей. В Довбишах працювали 16 членів КП(б)У, з яких 8 – поляків, 4 – українця, 4 – єврея. В районі працювала організація ЛКСМУ, в якій було 147 членів, з них 36 – польської національності, 39 – української та 70 – єврейської¹⁶.

В березні 1926 р. до робітників Довбиша звернувся з листом через газету апологет російського комунізму, поляк за походженням Фелікс Дзержинський, у якому чітко сформулював геополітичне значення польського національного району для справи світової соціалістичної революції. Зокрема, серед іншого набору більшовицьких гасел у листі було написано про значення району для справи боротьби польського пролетаріату. «Казалось бы, что это несоизмеримые вещи – крохотный советский район на Волыни и огромная помещичье-буржуазная Польша. Однако это не так. Наша большевицкая партия была тоже когда-то мала и слаба в сравнении с могуществом царя и его Россией, и, однако, эта партия свергла не только царя и русский капитализм, но и потрясла до основ весь капиталистический мир. Ваша работа в небольшом польском районе может

иметь огромное значение для дела освобождения пролетариата и крестьянства в Польше»¹⁷.

Цікава деталь цього листа: Ф.Дзержинський звертається тільки до робітників, які становили меншість населення району, як ми вже зазначали, більшість мешканців були селянами, але за прийнятою офіційною комуністичною доктриною в СРСР робітничий клас був проголошений «гегемоном», тому так легко можна ігнорувати майже 90 відсотків людності даного регіону.

У квітні 1926 р. відбувся перший з'їзд рад Довбишанського району, на якому було вирішено дати назву польському національному району на честь Юліана Мархлевського – Мархлевський. В роботі з'їзду взяли участь 103 делегати та 500 гостей, у тому числі від ЦК ВКП(б) і КПП – Ф.Кон, від Польбюро ЦК ВКП(б) – С.Дзержинська, від ЦК КП(б)У – С.Лазоверт, від ЦК НМ ВУЦВК – Б.Скарбек. На з'їзді були обрані голова виконавчого комітету Мархлевського району – В.Олдаківський та секретар партійного комітету – Я.Струтинський¹⁸. До райвиконкому також обрали почесних членів – польських комуністів А.Варського і С.Ланцуцького – на той час депутатів сейму Другої Речіпосполітої Польщі. Делегати з'їзду, представники польського населення району говорили у своїх виступах про необхідність відродження господарств на селі, поліпшення побуту, розвитку польської радянської культури, будівництва шкіл, ремонту шляхів, поліпшення справи охорони здоров'я.

Новоутвореному польському району на з'їзді показово були піднесені цінні подарунки. Так, московське видавництво «Трибуна» подарувало два трактори з плугами, товариство «Праця» – радіоприймачі, польський відділ Наркомосу РРФСР – фотоскопи. У травні 1927 р. відбувся другий з'їзд рад Мархлевського району. Район підпорядковувався безпосередньо ЦК національних меншостей ВУЦВК і Польбюро ЦК КП(б)У. Ці партійні та радянські органи постійно тримали під контролем становище у районі.

Історію створення, існування та «розвитку» за радянськими мірками Мархлевського району можна простежити за матеріалами і публікаціями у пресі. Найбільше матеріалів подавала газета «Радянська Волинь», але вони час від часу з'являлися і в газетах «Радянська Україна», «Вісті», «Правда». Звичайно, багато статей та повідомлень про «польську республіку рад» друкували польськомовні органи, такі як «Серп» («Sierp»), «Радянська трибуна» («Trybuna Radziecka»), яка видавалася у Москві. Газета «Радянська Волинь» у 1920-ті роки час від часу друкувала сторіночку польською мовою під назвою «Наша сторінка» («Nasza stroniczka»). Іноді у додатку трапляються вставки матеріалів німецькою і єврейською мовами.

Про повсякденне життя населення польського національного району і не тільки поляків, а й українців, росіян, німців, євреїв, їх щоденні турботи та проблеми можна довідатися, правда через призму суворої радянської цензури, якраз досліджуючи публікації газет. Гучні радянські гасла статей говорять самі за себе: «Як живе й працює Мархлевський польський район»¹⁹ «Мархлевський

район – величезне досягнення радянської влади»²⁰, «Радянська влада дбає про національні меншості»²¹ «Увага та допомога Мархлевщині»²², «Мархлевськ будується»²³ та інші подібні.

Дуже уважно стежили за подіями на Україні, особливо за змінами в житті польського населення, в Польщі. Генеральне консульство в Харкові та Консульство в Києві постійно надсилали на адресу польського уряду інформацію з цього приводу, оцінюючи національну політику радянського уряду щодо національних меншин. Так, у листі польського консула від 7 травня 1926 р. на адресу Міністерства закордонних справ Польщі говорилося про те, що створення польських сільрад та національного району має на меті лише залучити польське населення до радянської влади, полегшити проведення комуністичної пропаганди²⁴. Преса Республіки Польща також час від часу подавала матеріали про польський національний район в УРСР, у яких акцентувалася увага на антипольських акціях та войовничих погрозах у бік історичної батьківщини.

У 1927 р. ЦК національних меншин було проведено офіційне обстеження праці польських сільських рад на Україні, у тому числі і Мархлевського району. Було проаналізовано бюджет сільрад, кооперативний рух, діяльність партійних та комсомольських осередків, функціонування шкіл, лікнепів, хат-читалень тощо. Всього було обстежено 29 польських сільрад у Мархлевському районі. Загальну їх характеристику дає таблиця²⁵.

Назва сільради	кількість господарств	всього населення	в т. ч. поляків	% польського населення
1. Білківська	122	575	244	42,4
2. Биківська	246	1256	799	63,6
3. Березівська	214	1060	825	77,8
4. Владинська	234	1119	430	38,4
5. В'юнківська	132	674	520	77,2
6. Вілівська	293	1463	1044	71,4
7. Вільшанська	157	842	673	80,0
8. Генріхівська	370	1798	103	61,3
10. Грузлівецька	125	645	561	87,0
11. Мархлевська	775	3485	2720	49,4
12. Дзикунська	195	901	769	85,3
13. Дерманська	219	1047	523	50,0
14. Дранецько-Хатська	257	1262	1043	82,6
15. Єлізарівська	182	848	472	55,7
16. Жовтобродська	105	545	353	65,7
17. Любарська Гута	206	1004	939	93,5
18. Мар'янівська	602	2682	2143	79,9
19. Новозаводська	620	3025	2466	82,5
20. Сл.-Чернецька	264	1313	1098	83,7

21. Соболівська	217	1111	757	68,8
22. Сарнівська	175	918	636	69,3
23. Себерська	217	1045	768	73,5
24. Тартакська	283	1259	1037	82,4
25. Турівська	178	823	736	89,4
26. Улянівська	267	1380	1075	77,3
27. Шереметіївська	329	1618	962	59,4
28. Шиєцько-Будська	293	1299	952	733
29. Явлінська	200	949	611	64,4

Після суцільного обстеження польських сільрад комісією були зроблені висновки, що у Волинській окрузі в цілому настрої трудящих селян «сприятливий по відношенню до радянської влади» завдяки її національній політиці щодо національних меншостей. Однак відзначався недостатній розвиток серед польського населення кооперації. Так, у 1927 р. у Мархлевському районі існувало 23 кооперативи (всього ж у Волинській окрузі їх налічувалося 570), з них – 7 – споживчих, 2 – сільськогосподарських, 4 – сільськогосподарські товарного спрямування, 6 – кустарно-промислові та 4 – кредитно-товарні²⁶.

Після обстеження були визначені найкращі польські сільські ради. У Мархлевському районі це В'юнківська сільрада. Вона була центром культурно-господарчого життя села, гуртувала навколо себе актив. За її ініціативою 300 незаможників об'єдналися в артіль скляного виробництва, створили при гуті цегельню, що виробляла за рік півмільйона штук цегли. Там же існувало машинне товариство, 78 % господарств було охоплено споживчим товариством, 95 осіб були членами сільськогосподарського кредитного товариства²⁷.

Газети широко висвітлювали різні події у Мархлевському районі, зокрема багато місця приділили кампанії перевірки праці сільських рад. Так, «Радянська Волинь» називала польський район «величезним досягненням радянської влади», «чудовим зразком розв'язання найскладніших національних проблем».

В березні 1927 р. у польському національному районі відбувся ІІ з'їзд сільських рад, його головною метою було обрання нового складу районного виконавчого комітету. Про велику увагу радянської влади до цього утворення говорить список учасників з Харкова, Києва, Москви, серед них В.Домбаль, Б.Скарбек, Лазоверт.

Генеральне консульство Польщі у Харкові надіслало про цей захід інформацію до Міністерства закордонних справ своєї країни з цитатами виступів учасників з'їзду, його рішень. Автор інформації Т.Лешнер звернув увагу на загальний антипольський характер заходу, зокрема, він підкреслив, що «з'їзд польських сільських рад в Довбишу показує справжнє ставлення радянської влади до польської людності. Це ставлення обумовлюється дискредитуванням в її очах польської держави, показуючи її як пригноблювача національних меншин та їх соціальних та культурних прагнень. Правда ці намагання до цього часу не дали результатів. Польське населення у своєму політичному житті орієнтується на

Польщу, а ці спроби у неї викликають приховане негативне ставлення до радянської влади»²⁸.

Не порадували польську сторону і слова В.Домбаля на II з'їзді про те, що «... ускладнюються взаємини фашистської Польщі Пілсудського з Радянським Союзом. Через це праця в вашій прикордонній окрузі серед польського національної меншості, що становить мало не 14 відсотків людності, набуває великої політичної ваги, ... надають розвиненню господарчої та культурно-освітньої роботи в Мархлевському районі величезного значення, особливо в теперішній час»²⁹.

Болеслав Скарбек у своєму виступі на II з'їзді рад Мархлевського району оцінив значення району з точки зору радянського функціонера таким чином: «Є він одночасно свідченням того, що можуть зробити і вміють упорядкувати своє життя польські трудящі маси, коли вони позбавлені опіки буржуазії, куркулів і ксьондзів. Для великої Польщі, яку топчуть солдатським чоботом фашизму, яка є у кігтях міжнародної і власної банди капіталістів, для тої Польщі, яка є в'язницею для національних меншин – II з'їзд рад Мархлевщини є зразком того, як будуватиме своє життя і свій добробут робітники і селяни в робітничо-селянській Польщі»³⁰.

Як вже подавалося вище, польський національний район при його створенні офіційно характеризувався слабким і малорозвиненим, але радянські метаморфози творять дива – вже в квітні 1927 р. радянська преса пише про великі досягнення в його розвитку: «Досягнуто великих успіхів щодо зростання економічного і культурного добробуту мас у районі. Розвиваються промислові підприємства району. ЦК КП(б)У з задоволенням відзначає, що всіх цих успіхів дійшли через практичне здійснення ленінської національної політики нашої партії, яка дійсно забезпечує нормальний і успішний розвиток трудящих усіх національностей»³¹.

До Мархлевського району запрошувалися делегації робітників з Польщі. Так, на святкування 10 річниці жовтневої революції прибула польська делегація. У програму її відвідання УРСР було включено й польський район. Радянська преса публікувала численні матеріали про позитивне враження соціалістичних змін. Так, «тов. Сохацький» свої враження занотував у такій спосіб: «Мархлевський район є чудовим зразком розв'язання радянською владою найскладніших національних проблем. Треба відзначити, що цей район був одним з відсталих районів, а тепер завдяки політиці радянської влади досягнуто вже величезних успіхів і утворено всі передумови для успішного подальшого розвитку. ... Те, що ми бачили в Мархлевському районі, буде ще одним фактом, який пояснить трудящим масам Польщі, що їм треба стати на шлях жовтня»³².

З економічної точки зору цікаво проаналізувати бюджет Мархлевського району, який у 1926/1927 рр. був таким: прибуток складав 159 421 руб. і формувався за рахунок 23,3 % – податків; 7,0 % – прибутку за рахунок майна і підприємств; 67,2 % – позики та допомоги; 2,6 – інших джерел.

Порівнюючи з попереднім роком, бюджет району збільшився на 42 %. Його витратна частина становила 159 421 карбованців, з яких розподілялося 27,3 % – на суспільно-адміністративні потреби; 58,9 % – на культурні потреби; 3,6 % – на господарські потреби; 3,8 % – на виробництво; 5,8 % – на накопичення; 0,8 % – інше. Витрати на душу населення у 1925/26 рр. склали 2,74 руб., а в 1926/27 рр. зросли на 45 % і становили 3,97 руб. Бюджет польського району з року в рік зростав і в 1934 р. становив 2 184 тисячі рублів³³.

На кінець 1929 р. в Мархлевському районі була створена 31 польська сільрада. Березівська – у складі сіл Березівка, Будище, Голосковка та хутора Галиха (населення – 1 060 осіб); Білківська у селі Білки (575 осіб); Биківська сільрада – у складі села Биківка, хуторів Зарванки та Ожгів (1 255 осіб); Владинська сільрада – у складі сіл Білки та Ходорівка і хуторів Владин та Сорнівка (1 119 осіб); Вілівська сільрада – у складі сіл Віли, Новошийка, Тартак та хуторів Зелени-Брачки, Лісний Поруб та Стрибизький Бід (1 463 осіб); В'юнківська сільрада об'єднувала села В'юнки і Мазепинку (674 особи); Генріхівська сільрада – села Голубів, Нівни та хутір Генріхівка (1 798 осіб); Грузлівецька сільрада – село Грузлівець та хутір Хорошек (645 осіб); Гута-Юстинівська сільрада в селі Гута Юстинівка (1 027 осіб); Дерманська сільрада складалась із сіл Дерманки та Річ (1 047 осіб); Дзикунська сільрада – містилась у селі Гута-Дзикунки (901 особа); Драницько-Хатківська сільрада об'єднувала село Драницькі-Хатки та хутори Бабинський, Базилів, Борейків, Голубів, Гречаний, Грузлівець, Жсребецький, Зозуля, Красноселецький, Місюрів-Хатки, Рудницький, Тележінський, Шляхівка (1 262 осіб); Єлизарівська сільрада – села Єлизарівка, Майхерівка та Михайлівка (848 осіб). У селі Жовтий Бід діяла Жовто-Бродська сільрада і мешкали 545 осіб. Любарсько-Гутська сільрада обслуговувала села Любарську-Гуту, Глинка та Дзятинець (1 004 особи); Мархлевська сільрада – село Мархлевськ та хутір Наталія (3 485 осіб); у селі Адамівка (841 особа) працювала Адамівська сільрада. Мар'янівська сільрада об'єднувала села Мар'янівка, Догорань, Чварте, Яблонівка (2 682 мешканця), Новозаводська сільрада – селище Новий Завод, села Дермань, Чеховці та хутори Пічкури, Пічкурські-Хатки, Трушківське-Будище (3 025 осіб). Кам'яно-Бідська сільрада обслуговувала селище Кам'яний Бід, містечко Кам'яний Бід та хутір Золотий (2 153 особи); Ольшанська сільрада – села Ольшанка, Будисько і Віцентове (841 особа); Сарнівська сільрада – села Сарнівка та Костянтинівка (Товща) (918 осіб); Себерська сільрада – село Себерка та хутори Юлянівка (польський) і Юлянівка (німецький) (1 045 осіб); Слободо-Чернецька сільрада – село Слобода Чернецька та хутір Мурові Голендри (1 312 мешканців); Тартацька сільрада об'єднувала села Тартак, Дідок і Красне (1 259 мешканців); Соболівська сільрада – села Соболівка, Брачки, Жовта-Річка та хутір Розвертень (1 111 осіб). Турівська сільрада об'єднувала село Турове та хутори Берно, Грабовець, Сямачко, Язвинка (823 мешканця); Шереметівська сільрада – хутір Шереметів та села Іванівка, Павловка, Таргонева-Рудня (1 618 осіб); Шієцько-Будська

сільрада – села Шіецька Буда, Козина, Нетребівка (1 299 осіб), Юліянівка, Спірна-Дубрівка та хутір Генріхівка (1 391 особа); Явневська сільрада – села Явне, Лупасівське, Сострібель, Черняхівка (949 осіб)³⁴. Кількість сільських рад за час існування Мархлевського району постійно збільшувалася. В 1932 р. налічувалося всього 38 сільрад, 34 з них були польськими.

Досить високою була активність населення району під час виборів до рад у порівнянні з іншими населеними пунктами УСРР. Так, у 1927 р. 65 % поляків Мархлевщини брали участь у виборчій кампанії, в 1929 р. – 63 %, 1932 р. – 75,3 %. Показники активності населення польського національного району були вищими, ніж у польського населення інших регіонів Радянської України. До сільських рад, насамперед, висували бідняків, які становили більш як половину складу.

У Мархлевському польському національному районі, де переважна більшість населення мешкала у сільській місцевості, одним з головних напрямів роботи органів радянської влади було реформування сільського господарства. «За бажанням бідноти» хутірських місцевостей в Мархлевському польському районі ЦК національних меншин в 1928 р. порушила перед Народним комітетом по землі і відповідними окружними органами влади питання про перебудову хутірської системи «в напрямі утворення громадської сівозміни з організацією колективів і проведення меліорації». У 1928 р. землевпорядкування охопило п'ять сільрад району на 10 тисячах гектарів землі³⁵. Зрозуміло, що це було «бажання» не стільки селян, скільки радянської влади, яка почала втілювати у життя вказівку партії щодо колективізації села.

На території Мархлевського району до революції оброблялося 31 583 гектарів землі, після революції приєднано ще 15 117 га. До 1929 р. було розкуркулено 34 господарства і відібрано 520 га землі у поміщиків та костьолів. Земля була відібрана у дідичів Хлопичького, Племінникова, Шленгера, Зусмана, Філіпова та ін.³⁶

В 1928 р. у польському національному районі було створено 31 машинне товариство у селах: Білки, Слобода-Чернецька, Мархлівка, Владинка, Дзикунка, Дермани, Тартаки, Любарська-Гута, Грузлівка, Торгони, Прутєвка, Грабівці, В'юнки, Оріхівка, Явненки, Евартино, Будишівка, Генріхівка, Вілівка, Улянівка, Жовті Броди, Соболівка, Шіецька-Буда, Мар'янівка, Тартаківка, Чехівка, Олизарівка, Гута-Юстинець³⁷.

Щороку збільшувалася площа засіву. Якщо у 1926 р. засівали 15 526 га землі, в 1927–1928 рр. – 17 920 га, 1928–1929 – 20 222 га, то у 1929–1930 – близько 24 тисячі гектарів. За 1928–1930 рр. бідняцько-середняцьким господарствам було надано кредит на колективізацію, меліорацію, машини, тяглову силу та рогату худобу в сумі 464 126 руб.³⁸. У Мархлевському районі була створена машинно-тракторна станція з 22 тракторами. Проте всі заходи, здійснені радянською владою, не зробили ідею колективізації більш популярною серед польських селян.

Повсякденне життя мешканців «польської радянської столиці» характеризувалося і такими явищами. «Кожної п'ятниці в Мархлевському буває ярмарок. Продають худобу, місцеві доморобні вироби (гончарський посуд), напої (ситро,

крем-соду). Влітку продають чимало ягід (полуниць). На початку 1928 року в Мархлевському фунт масла можна було купити за 20–25 копійок, а в липні 1929 року – 60 коп., тому що сюди наїздили спекулянти з Житомира, навіть з Києва. Купували масло і посилали до Києва родичам»³⁹. У серпні 1929 р. в районі був організований перший колгосп, який об'єднав 13 бідняцьких господарств⁴⁰.

Велике незадоволення викликала у польських селян система податків радянської влади. У польському районі 52 % сільських господарств були цілком звільнені від сільськогосподарського податку, середняцькі господарства сплачували по 17 рублів, основний тягар припадав на 93 великих господарства, які називалися «глитайські», вони сплачували по 166 рублів⁴¹.

У спецдоповіді начальника Волинського окружного відділу ГПУ Шелеги говорилося про те, що селяни українських та польських сіл Волинської округи не задоволені єдиним сільгосподатком. Вони також обурювалися, що ціни на сільгосппродукти значно нижчі, ніж на промислові товари. У доповіді відзначалося, що, не бажаючи сплачувати податки, селяни часто вдавалися до приховування землі і худоби і говорили, що «нас, хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити, здирають три шкури за один раз»⁴². Отже, цілковите зубожіння селян підштовхувало їх до думки шукати більш щасливої долі на своїй історичній батьківщині.

З кінця 20-х років розгортається еміграційний рух польського населення України до Польщі. Офіційні радянські джерела кваліфікували цей рух як «антирадянський». Здебільшого родинами, які подавали заяви на виїзд, відмовляли. Так, у 1928 р. у Волинській окрузі було подано 72 заяви на одержання закордонних паспортів, відмовлено було 6 особам, а у 1929 р. із 25 заяв було задоволено лише 5⁴³.

Репресивними органами радянської влади всі потенційні емігранти бралися на особливий облік. Тому потік офіційних заяв зменшився, зате набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами, як поляків, так і українців.

Постійні заклики до активної участі у експерименті побудови соціалізму лунали до польського населення з уст керівників Мархлевського району. Так Б.Марчевський у травні 1929 р. з газетних шпальт закликав: «Поляки, євреї, німці, чехи, на виробництві, в селах і містечках, у школах і кооперації, спільно з робітниками і селянами – українцями повинні виконувати накази партії і влади про участь у соціалістичному будівництві та змаганні»⁴⁴.

Навесні 1930 р. радянська влада почала здійснювати політику переходу до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу. Це, зрозуміло, викликало незадоволення селян по всій Україні. Відбувалися їх масові виступи, які в особливих довідках ДПУ УСРР називалися «контрреволюційними» і нещадно придушувалися. Особливу активність у боротьбі проти насильницького об'єднання господарств в колгоспи виявляли жінки.

Як вже говорилося, колективізація сільського господарства була дуже непопулярною серед польського селянства. У серпні 1929 р. в польському

національному районі вдалося створити тільки один колгосп, який об'єднав 13 бідняцьких господарств. До початку 1930 р. створили ще 9 колективів з 123 господарств, а на 1 листопада колгоспів вже вдалося наплодити у кількості 22, які об'єднували 600 господарств з 9 тисячами працюючих осіб, що становило 6,7 % господарств, та займали лише 10 % орної землі⁴⁵. Мархлевський район за темпами колективізації відставав від всіх інших національних районів. Перше місце займали у цьому процесі єврейські райони, які об'єднували у колгоспах 86,5 % господарств, а на останньому місці був польський район з 16,6 % колективізації господарств. З метою зміцнення колгоспів до середини 1930 р. польському Мархлевському національному району було виділено кредит на суму 181 тисяч рублів, 20 000 пудів посівного матеріалу та 10 тракторів⁴⁶. Проводячи свою жорстку лінію на залучення сільського польського населення до будівництва соціалізму, радянська влада використовувала насильницькі методи.

Процес колективізації польського району не задовольняв органи радянської влади і партійне керівництво як на місцях, так і в центрі. У різних звітах і довідках постійно говорилося про відставання польського національного району у справі колективізації сільських господарств. Але головні причини вони бачили не в економічній неспроможності колгоспів, а в «куркульській і контрреволюційній агітації» та «браку більшовицької масової роботи». І, як красномовно сказав на XIV з'їзді ВКП(б) у 1938 р. у звітній доповіді М.Хрущов, «труднощі, які пережила Україна при колективізації, були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів»⁴⁷.

У 1932 р. у Мархлевському районі було колективізовано 16,9 % сільських господарств, по всій Радянській Україні вже було примусово об'єднано у колгоспи 72 % господарств, а по СРСР – 61,5 %⁴⁸. Але злам споконвічного порядку землекористування у даному випадку польського населення УСРР привів до неспроможності значної частини селян порякувати на землі в нових умовах.

У сфері духовного життя польського населення в «польській республіці рад» радянська влада намагалася створити польську пролетарську культуру і в польському національному районі. Так, у Мархлевському районі розгорталася мережа національних навчальних закладів, в першу чергу загальноосвітніх шкіл, хоча треба зазначити, що національними вони були виключно за мовою викладання, а не за навчальною програмою.

У 1925–1926 рр. у районі працювало 29 шкіл, з них 27 – польських, в 1926–1927 – 32 школи, з них – 30 польських, в 1927–1928 рр. – 38, і з них 30 – польських, у 1930–1931 рр. – 44, в тому числі 30 польських, 1931–1932 – всього 78, з них – 55 польських⁴⁹. Розміщувалися школи, як правило, у сільських хатах, однак водночас йшло будівництво спеціальних приміщень. Так, у районі до початку 30-х років було побудовано близько 15 нових шкіл. У 1925–1926 рр. на народну освіту польського району було виділено 31 300 рублів, а у 1930 р. – вже 240 636 руб.⁵⁰.

Багато шкіл мали землю, яку обробляли учні, одержані від цього гроші використовували для розвитку шкільної освіти. У школах дітей забезпечували гарячими сніданками, причому багатьох безкоштовно; одягом і взуттям. Це робило школу більш привабливою для сільських дітей і сприяло зростанню кількості учнів. Але далеко не всі діти у 1920-ті роки відвідували навіть початкову школу. Так у 1926/1927 навчальному році тільки 40 % дітей шкільного віку відвідували школу і тільки на початку 30-х років охоплення шкільною освітою наближалось до 100 %.

Великою проблемою польської школи були вчительські кадри. Більша частина польської інтелігенції ще на початку 1920-х років виїхала до Польщі. Ті, що залишилися, часто не влаштовували представників радянської влади своїми поглядами. Наприклад, відділом народної освіти була звільнена з роботи вчителька семирічної школи в Новому Заводі лише за те, що дотримувалася католицької віри і підтримувала зв'язки з польським духовенством⁵¹. Тільки в 1929 році у 24 школах Мархлевського району з ідеологічних причин були звільнені вчителі⁵².

Ще одним з напрямків радянської роботи була справа ліквідації неписьменності. Для цього створювалася розгалужена система пунктів ліквідації неписьменності, так звані лікнепи. В них у Мархлевському районі навчалися: в 1926/1927 навчальному році – 450 осіб; у 1927/1928 – 1 350 осіб, 1928/1929 – 790 осіб, 1929/1930 – 4 000 осіб. У 1930 р. у районі працювали 24 хати-читальні, один сільський будинок, 4 робітничих клуби⁵³.

У 1930 році з нагоди п'ятиріччя створення Мархлевського польського національного району була розгорнута гучна пропагандистська кампанія щодо успіхів його розвитку. При цьому, зрозуміло, відзначалися лише позитивні факти з його життя. На адресу району була надіслана вітальна телеграма ВЦВК СРСР, у якій говорилося: «Рада Національностей ВЦВК палко вітає Вас з п'ятирічним ювілеєм. Великі успіхи, які Ви маєте у вашій роботі на господарчому і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики, радянської влади і її правильне проведення Українським урядом. На Вас дивляться не тільки трудящі СРСР, але й трудящі зарубіжних країн»⁵⁴.

П'ята річниця створення польського національного району широко відзначалася радянською пресою. Газети писали про величезні досягнення району в усіх галузях соціалістичного будівництва. Така увага радянської влади та партійних органів пояснюється дуже просто: це був штучно створений агітаційно-показовий національний район, на базі якого комуністичні можновладці вивіряли свої ідеологічні розробки, щоб застосовувати їх на території Польщі в разі здійснення там соціалістичної революції.

Таким чином, одним з факторів проживання польського населення на радянській Україні було створення у 1925 році польського національного району. Але комуністичні творці польського Мархлевського району, в першу чергу самі комуністи-поляки, були незадоволені своїм проектом, який

здійснювали впродовж п'яти років. В першу чергу їх турбував недостатній вплив компартії на польське населення та вкрай слабка підтримка її політики. Слушні думки з цього приводу висловлює польський історик Я.Купчак у своїх наукових працях, зокрема у статті, спеціально присвяченій польському національному району УСРР⁵⁵.

У 1930 р. розглядалися плани створення ще одного польського національного району в УРСР на базі села Гречани Проскурівського району, яке було одним з найбільших польських сіл у Радянській Україні. Але зміни у національній політиці радянської влади не дали здійснитися цим планам. Гречанська сільрада Проскурівського району була створена у лютому 1927 р.; їй підпорядковувалось одне село з населенням 3 656 осіб, з яких 3 408 складали поляки, 187 – українці, 53 росіяни та інші. До складу сільської ради було обрано 52 особи, з них 51 – поляк і один українець.

У селі налічувалося 802 господарства з 2 071,7 десятин землі (у середньому по 2,5 десятини на господарство). Але господарства по розмірах земельних ділянок різнилися: 47 господарств мали до 1 десятини землі, 396 – до 2 десятин, 172 двора – до 3 десятин, 97 дворів – до 4 десятин, 65 господарств – до 5 десятин, 25 господарств – до 6 десятин. У 500 господарствах не було коней, у 218 – по одному коню, у 84 – по два. 141 господарство не мало великої рогатої худоби, 593 господарства – по одній корові, 68 – по дві. Селу належало 33 десятини суспільного лісу, 11 десятин було в індивідуальному володінні.

В 1924 р. 7 господарств в Гречанах з 32 десятинами землі було об'єднано у колгосп, який мав двох коней, сіялку, кінну молотарку, два плуги, два просапника. Рогату худобу тримали індивідуально. У 1927 р. у колгоспі засіяли 2 десятини землі конюшиною, 13 десятин землі цукровими буряками і на решті землі посіяно пшеницю. З двох десятин було зібрано 250 пудів зерна. Колгосп отримав кредит у 800 руб. на придбання сільськогосподарських машин на 5 років. 430 селян об'єднувалися у Сільськогосподарському кредитному товаристві, при якому працювала черепична майстерня. 131 осіб входило до споживчої кооперації.

В Гречанах працювала польська школа-семирічка, де навчалося 398 учнів, дитячий садок для 32 дітей, ясла, сільський будинок культури. На село надходило 14 екземплярів газети «Серп». Були організовані осередки МОДРу, КП(б)У, ЛКСМУ⁵⁶. У Гречанах існувало близько 20 релігійних гуртків, 370 осіб входило до терціярського товариства.

Село Гречани стало широковідомим у зв'язку з подіями у ньому 1929 року, так званою «Гречанською справою». Під час кампанії боротьби проти католицької церкви та католицьких релігійних товариств «терціярів» та «ружанця» згоріла місцева школа. Місцеві представники радянської влади у її підпалі обвинуватили членів цих товариств та заможних селян, яких кваліфікували як «куркулів». Справа набула союзного значення. На адресу Польбюро ЦК КП(б)У надійшов лист з ЦК ВКП(б) під грифом «цілком таємно», у якому давалися вказівки:

«Основной задачей проведения в печати вокруг этого вопроса является: на фактах “Гречанского дела” лишний раз доказать трудящимся полякам контрреволюционную сущность терциярских обществ, призывать трудящихся к организации антирелигиозных кружков и вступлению в ячейки безбожников, доказать в чем сущность нацединства и призвать трудящихся крепче сплотиться вокруг ВКП(б) и советской власти»⁵⁷.

Але масова пропагандистська кампанія у радянській пресі була розгорнута до проведеного слідства по факту підпалу школи. Після його завершення доказів участі у ньому представників польських релігійних гуртків, в першу чергу найбільш розповсюджених – терціярських – працівниками ГПУ знайдено не було. Тому Польське бюро ЦК КП(б)У просило Польське бюро ЦК ВКП(б) схвалити: «Дело нельзя ставить в порядке открытого процесса и предлагается ставить в Чрезвычайной сессии. ... слабость и недостаточность улик, ... по мере развертывания следствия ряд улик отпало, ряд опровергается. ... это означает по существу провал дела, особенно после той кампании, которая ведется в газетах»⁵⁸. Цей факт показує механізм спроби заміни християнської віри у даному випадку польського населення, які належали до римо-католиків, на комуністично-радянську ідеологію, без панування якої було неможливо проводити більшовицькі напрацювання по побудові «нового суспільства» у реальне життя.

Таким чином, у 1920-ті роки, зокрема й на території УСРР реалізовувалася програма створення польських національних районів. Протягом цього періоду було організовано Мархлевський район, образно названий «польською республікою рад», в якому радянська влада під керівництвом комуністичної партії проводила експеримент над польським населенням по його советизації. За оцінками українського історика Г.Стронського, створення національних районів в УСРР, в даному випадку польських, носило не тільки антипольський характер (щодо Польщі як держави), але також і антиукраїнський⁵⁹. Потрібно також підкреслити, що створення польських національних районів було не тільки фактором внутрішньої політики радянської влади в СРСР, але також і зовнішньої. Їм відводилася роль полігонів просування більшовицького експерименту на захід від кордону за Ризькими домовленостями.

¹ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.; Кондрацький А.А., Стронський Г.Й. Польський національний район в історії і сучасності // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С83–111; Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття. – К., 1994. – 74 с.

² Siegoska K. Polonia radziecka 1917–1939. Z działalności kulturalnej i literackiej. – Warszawa, 1968; Mogy I. Udział polaków w walce o władzę radziecką i w rozwoju ZSRR // Wielki październik i polacy. – Poznań, 1987; Lizak W. Rozszelana polonia. Polacy w ZSRR 1917–1939. – Szczecin, 1990; Mniejszość polska i polonia w ZSRR / pod red.

- Kubiaka H. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1992; *Patek A.* Polacy w Rosji i ZSRR // *Polonia w Europie.* – Poznań, 1992.
- ³ *Iwanów M.* Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa, Wrocław, 1991.
- ⁴ *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław, 1994.
- ⁵ Известия. – 1991. – 3 октября.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.5. – Спр.824. – Арк.381–392.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.36.
- ⁹ *Iwanów M.* Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – S.122.
- ¹⁰ Итоги работы национальных меньшинств на Украине. – Харьков, 1927. – С.14.
- ¹¹ *Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.* Польський національний район в історії і сучасності. – С.85.
- ¹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.824. – Арк.381–392; Ф.413. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.36.
- ¹³ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.39.
- ¹⁴ Мархлевський порцеляновий завод. Монографічне вивчення. Част. I. 1929–32 рр. // Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (далі – НА ІМФЕ НАН України). – Ф.16. – Од. зб.40. – Арк.9, 10.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.338. – Арк.19.
- ¹⁶ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.39.
- ¹⁷ Революция и национальности. – 1931. – №1. – С.25.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Радянська Волинь. – 1925. – 14 січня.
- ²⁰ Там само. – 1927. – 29 листопада.
- ²¹ Там само. – 1926. – 26 січня.
- ²² Там само. – 1928. – 12 квітня.
- ²³ Там само. – 1928. – 15 липня.
- ²⁴ Archiwum Akt nowych (далі – ААН). – MSZ. – sygn.6672. – S.4.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.318. – Арк.5.
- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2496. – Арк.68.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.5; Радянська Волинь. – 1927. – 25 жовтня.
- ²⁸ ААН. – MSZ. – sygn.6705. – S.167–168.
- ²⁹ Радянська Волинь. – 1927. – 23 березня.
- ³⁰ Siegr. – 1927. – 27 марса.
- ³¹ Радянська Волинь. – 1927. – 12 квітня.
- ³² Мархлевський район – величезне досягнення радвлади. Враження тов. Сохачького // Радянська Волинь. – 1927. – 29 листопада.
- ³³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. – С.21.
- ³⁴ НА ІМФЕ НАН України. – Ф.7. – Оп.1. – Од. зб. 6. – Арк.1–23.

-
- ³⁵ Вісті ВУЦВК. – 1927. – 31 серпня.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.456. – Арк.71.
- ³⁷ Там само. – Арк.73, 74.
- ³⁸ *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. – 1930. – № 8–9. – С55, 56.
- ³⁹ НА ІМФЕ НАН України. – Ф.16. – Од. зб.40. – Арк.96.
- ⁴⁰ *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, К., 1931. – С.46.
- ⁴¹ *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського. – С.60.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2688. – Арк.80, 81.
- ⁴³ Там само. – Спр.2930. – Арк.41.
- ⁴⁴ *Марчевський Б.* Національні меншості повинні взяти участь у соціалістичному змаганні // Радянська Волинь. – 1929. – 16 травня.
- ⁴⁵ Колективізація і голод на Україні 1929–1935. Зб. док. і матеріалів. – К., 1991. – С.310, 311.
- ⁴⁶ *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського. – С.57.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.548. – Арк.2.
- ⁴⁸ Известия. – 1991. – 3 октября.
- ⁴⁹ *Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.* Польський національний район в історії і сучасності. – С.99.
- ⁵⁰ *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського. – С.59.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2688. – Арк.83.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Революция и национальности. – 1930. – №36. – С.136.
- ⁵⁵ *Kurczak J.* Tragiczne dzieje polskiego rejonu narodowościowego na Ukrainie w latach 1925–1935 // Polska droga do Kazachstanu: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Żytomierz 12–14 października 1996 roku. – Warszawa, 1998. – S.34–35.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.22–27; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.298. – Арк.23, 41, 42.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2930. – Арк.1.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2930. – Арк.10.
- ⁵⁹ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S.31.